

УДК 343.135 (477)

В. Маринів, кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінального процесу Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»

Перегляд судових рішень у кримінальному процесі України: окремі питання

Формою реалізації судової влади є правосуддя, яке, на наш погляд, було б помилково обмежувати лише діяльністю судів першої інстанції, оскільки важливе значення для забезпечення прав і законних інтересів учасників кримінального судочинства, прийняття законного, обґрунтованого і справедливого рішення у справі має діяльність вищестоящих судів з перегляду судових рішень. Хоча слід зауважити, що подібний підхід не є беззаперечним. У процесуальній науці була висловлена й інша позиція, згідно з якою діяльність вищестоящих судів являє собою судовий контроль¹. Ми ж виходимо з того, що за своїми сутнісними критеріями ця діяльність цілком відповідає ознакам правосуддя (здійснюється лише спеціально створеним органом — судом; тільки шляхом розгляду і вирішення кримінальної справи у судовому засіданні; виключно у передбаченому законом порядку (процесуальній формі) тощо). При цьому головним завданням судів апеляційної і касаційної інстанцій є виправлення помилок, допущених під час розгляду справи судом першої інстанції, винесення законного й обґрунтованого рішення у справі, утвердження законності й верховенства права.

Питання перегляду судових рішень завжди привертало значну увагу науковців. Серед робіт, присвячених цій проблематиці, можна згадати праці процесуалістів колишньої Російської імперії: І. Я. Фойницького, М. В. Давидова, В. П. Случевського, С. І. Вікторського; СРСР та сучасної України: Л. О. Богословської, Т. В. Варфоломєєвої, І. В. Вернидубова, М. М. Гродзинського, Ю. М. Грошевого, Є. Г. Ко-

¹ Рябцева Е. В. Деятельность судов в апелляционной и кассационной инстанциях в состязательном уголовном процессе / Е. В. Рябцева // Проблемы состязательности правосудия : сб. науч. тр. / под ред. В. Л. Будникова ; ВолГУ, Урюп. фил. – Волгоград, 2005. – С. 167.

валенка, О. Ю. Костюченко, Є. Г. Мартинчика, М. М. Михеєнка, В. Т. Малярєнка, О. Р. Михайленка, В. В. Молдована, Г. М. Омеляненко, М. І. Сірого, Н. П. Сизої, П. П. Пилипчука, В. А. Познанського, М. С. Строговича, В. П. Шибіка та ін. Поряд із цим багатогранність даної проблематики робить її практично невичерпною для наукового дослідження.

Право на перегляд судового рішення в сучасних наукових працях розглядається як невід'ємна складова права на судовий захист¹. Окрім цього зазначене положення є міжнародним стандартом, оскільки гарантувати справедливість судового рішення неможливо без забезпечення права зацікавленої особи на його перевірку іншим складом суду. Такий підхід закріплено у Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (ст. 2 Протоколу № 7 до Конвенції), Міжнародному пакті про громадянські і політичні права (п. 5 ст. 15), відповідно до яких кожен, кого засуджено за вчинення злочину, має право на перегляд його справи вищестоящим судом.

Логічним кроком стала імплементація даних міжнародних положень у чинне законодавство нашої держави. Так, одним із принципів судочинства, відповідно до ст. 129 Конституції України, є забезпечення апеляційного і касаційного оскарження рішень суду. Ця норма конкретизована у ст. 14 Закону України «Про судоустрій та статус суддів» від 7 липня 2010 р., відповідно до якої учасники судового процесу та інші особи у випадках і порядку, встановлених процесуальним законом, мають право на апеляційне та касаційне оскарження судового рішення, а також на перегляд справи Верховним Судом України.

Як стадія здійснення правосуддя апеляційне провадження в Україні було введене Законом від 21 червня 2001 р., спрямованим, у тому числі, на приведення кримінально-процесуального законодавства в частині перегляду судових рішень у відповідність із положеннями Конституції України.

Слід відзначити той факт, що поява апеляційної інстанції з перегляду кримінальних справ певним чином позначилась на реалізації права громадян щодо звернення до Європейського суду з прав людини. Нагадаємо, що згідно зі ст. 35 Конвенції про захист прав і основопо-

¹ Див., наприклад: Шило О. Г. Теоретичні основи та практика реалізації конституційного права людини і громадянина на судовий захист у досудовому провадженні в кримінальному процесі України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність» / О. Г. Шило. – Х., 2011. – С. 14.

ложних свобод Європейський суд приймає скаргу до розгляду лише після «вичерпання особою всіх національних засобів захисту». До створення апеляційної інстанції відповідно до законодавства України перегляд рішень у кримінальних справах здійснювався в порядку касації та в порядку судового нагляду. Разом з тим, відповідно до практики Європейського суду щодо України, вичерпання усіх національних засобів захисту вважалось звернення до касаційної інстанції. Рішення наглядової інстанції не розглядалось як необхідне для встановлення факту вичерпання всіх національних засобів захисту, оскільки вважалось «неефективним засобом правового захисту», адже право ініціативи такого перегляду було віднесено до дискреційних повноважень обмеженого кола посадових осіб¹. Тобто для отримання права на звернення до Європейського суду достатньо було пройти дві інстанції: першу і касаційну. З 2001 р. в Україні шляхом уведення апеляційної інстанції була створена трирівнева система правосуддя, і відповідно для вичерпання всіх національних засобів захисту й отримання права на звернення до Євросуду стало необхідним пройти не лише першу та апеляційну, а й касаційну інстанцію².

Під апеляцією розуміють форму оскарження і перегляд судового рішення, яке не набрало законної сили, за фактичними обставинами, тобто це повторний розгляд справи по суті з можливістю винесення нового судового рішення. Виходячи з аналізу чинного законодавства та враховуючи наукові досягнення у цій сфері, можливим є виділення певних характерних рис апеляційного провадження в Україні: свобода оскарження судового рішення учасниками процесу; обмеженість можливості суду щодо погіршення становища засудженого або виправданого; можливість подання нових матеріалів до апеляційної інстанції; недопустимість установлення поза судовим слідством фактів, які не були встановлені судом першої інстанції; неможливість скасування виправдувального вироку лише з мотивів суттєвого порушення прав підсудного; можливість постановлення нового вироку. Слід зауважити, що саме можливість постановлення власного рішення (нового вироку) є однією з принципових відмінностей апеляцій-

¹ Див.: Ухвала відносно прийнятності по справі «Кучеренко проти України» від 4 травня 1999 р., заява № 41974/98 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cmiskr.echr.coe.int>. – Заголовок з екрана.

² Див.: Ухвала відносно прийнятності по справі «Воробйова проти України» від 17 грудня 2002 р., заява № 27517/02 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cmiskr.echr.coe.int>. – Заголовок з екрана.

ного провадження від касаційного. Саме дозвіл на винесення власного рішення без повернення справи на додаткове розслідування або новий судовий розгляд звільняє суди першої інстанції від надмірної завантаженості. Однак, як зазначають деякі вчені, судова практика свідчить про те, що апеляційні суди досі не стали справді апеляційною інстанцією, продовжують і надалі скасовувати рішення судів нижчого рівня, тоді як у них є можливість постановити свій вирок або ухвалити постанову¹.

Предметом апеляційного оскарження можуть бути як питання факту (односторонність або неповнота дізнання, досудового або судового слідства, невідповідність висновків суду першої інстанції фактичним обставинам справи), так і питання права (істотні порушення вимог кримінально-процесуального закону, неправильне застосування кримінального закону, невідповідність призначеного судом покарання тяжкості злочину і даним про особу засудженого).

Убачається, що саме на можливість усунення всіх прогалин у питанні факту спрямований такий кримінально-процесуальний інститут, як судове слідство в апеляційній інстанції. При цьому кримінально-процесуальний закон передбачає принаймні три варіанти провадження в апеляційній інстанції залежно від вирішення питання про проведення чи непроведення судового слідства. Зокрема, можна виділити апеляційний розгляд із повним судовим слідством, частковим або взагалі без такого. Подібний висновок можна зробити, проаналізувавши положення ч. 3 ст. 358 Кримінально-процесуального кодексу України (далі — КПК), відповідно до якої апеляційний суд може визнати необхідним проведення судового слідства в повному обсязі чи частково, коли є підстави вважати, що судове слідство судом першої інстанції було проведено неповно чи однобічно. Поряд з цим ніяких чітких критеріїв визначення випадків необхідності проведення судового слідства закон не наводить. Не роз'яснив дане питання і Пленум Верховного Суду України². Відповідно в судовій практиці досі залишається дискусійним питання щодо необхідності обов'язкового проведення судового слідства апеляційним

¹ Бобечко Н. Недопустимість погіршення становища підсудного в апеляційному провадженні / Н. Бобечко // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. юридична. – 2011. – Вип. 53. – С. 331.

² Див.: Про практику постановлення судами вироків (постанов) при розгляді кримінальних справ у апеляційному порядку : постанова Пленуму Верхов. Суду України від 15 трав. 2006 р. № 1 // Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України з кримінальних справ (1973–2011 рр.) : станом на 26 вересня 2011 р. / упоряд.: Ю. М. Грошевий, О. В. Капліна, В. І. Тютюгін. – Х. : Право, 2011. – С. 343–345.

судом у разі подання прокурором, потерпілим або його представником апеляції, в якій вони просять погіршити становище підсудного. Одні апеляційні суди в таких випадках постановляють свій вирок (постанову) без проведення судового слідства, а інші вдаються до безпосереднього дослідження доказів і лише після цього за наявності до того підстав погіршують становище підсудного¹. Убачається, що це питання потребує вирішення на концептуальному рівні. Основною відмінністю апеляційного провадження від касаційного є перевірка судового рішення не лише з юридичної сторони (за формою), а й з фактичної точки зору. При цьому повноцінно перевірити питання факту можливо лише особисто, безпосередньо дослідивши весь доказовий матеріал. Отже, видається доцільним закріпити законодавче положення про обов'язковість проведення судового слідства в усіх випадках, коли предметом оскарження є питання факту.

Важливим аспектом, що має значення для забезпечення доступності правосуддя, є передбачені у ст. 350 КПК вимоги до форми і змісту апеляції, недотримання яких тягне за собою залишення її без руху. Слід зазначити, що вказаний порядок не завжди забезпечує позитивний результат, оскільки апелянт, як правило, не володіє інформацією про реальні вимоги закону. Подібна процедура суттєво ускладнює реалізацію права підсудного, потерпілого та інших учасників процесу, які не мають достатніх юридичних знань, з оскарження судового рішення. Установлення «жорстких» нормативних вимог до апеляції, на наш погляд, є перешкодою на шляху до правосуддя. Відповідно логічним буде встановити подібні вимоги лише щодо професійних учасників процесу².

Касаційний перегляд кримінальної справи є стадією здійснення правосуддя з перевірки відповідності судових рішень нормам матеріального і процесуального права, тобто з перевірки юридичної сторони справи. Аналіз чинного кримінально-процесуального законодавства дає можливість назвати такі ознаки вказаної стадії: свобода оскарження судових рішень учасниками процесу; недопустимість погіршення становища засудженого або виправданого; можливість надання нових

¹ Бобечко Н. Проведення судового слідства в апеляційному суді: суддівський угляд чи процесуальна необхідність? / Н. Бобечко // Право України. – 2011. – № 6. – С. 198.

² Поряд із цим доводиться констатувати, що аналогічні вимоги до форми і змісту апеляційної скарги передбачено й відповідно до проекту КПК (див.: Кримінально-процесуальний кодекс України [Електронний ресурс] : проект Закону України, ухвалений Робочою групою з питань реформування кримінального судочинства 16 червня 2011 р. – Режим доступу: <http://www.minjust.gov.ua/0/35980> – Заголовок з екрана).

матеріалів до касаційної інстанції, які не можуть бути отримані шляхом провадження слідчих дій; недопустимість проведення судового слідства для встановлення будь-яких фактів; перевірка законності й обґрунтованості судового рішення лише в частині, в якій воно було оскаржене; неможливість скасування виправдувального вироку з мотивів істотного порушення прав обвинуваченого; заборона постановлення нового вироку за результатами перегляду.

З прийняттям 7 липня 2010 р. Закону України «Про судоустрій і статус суддів» правова регламентація касаційного перегляду зазнала суттєвих змін. Якщо раніше функції касаційної інстанції здійснював Верховний Суд України, то після набрання чинності вказаним нормативним актом в Україні було створено окремий орган, уповноважений розглядати кримінальні справи в порядку касації — Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ.

Крім того, змінено перелік судових рішень, які підлягають касаційному перегляду. Раніше КПК передбачав можливість касаційного оскарження рішень апеляційного суду, винесених ним як судом першої інстанції. Зауважимо, що до змін, про які йдеться, до підсудності апеляційних судів як судів першої інстанції були віднесені справи про злочини проти основ національної безпеки, злочини, за вчинення яких передбачено покарання у виді довічного позбавлення волі, а також справи особливої складності або особливої важливості. Прийняття Закону «Про судоустрій і статус суддів» потягло внесення змін до КПК, згідно з якими всі кримінальні справи по першій інстанції вправі розглядати лише місцеві суди. Відповідно було звужено коло рішень, які можуть стати предметом касаційного перегляду, оскільки зникло поняття «вирок (ухвала, постанова) апеляційного суду, винесені ним як судом першої інстанції». На наш погляд, указані зміни слід оцінювати як позитивні, оскільки такий підхід до законодавчого врегулювання підсудності кримінальних справ усунув існуючий раніше дисонанс у реалізації права на оскарження судового рішення, а саме: особам, чії справи по першій інстанції були розглянуті місцевим судом, надавалось право оскаржити рішення двічі — спочатку в порядку апеляції, а потім, за потреби, у порядку касації, а ті особи, чії справи по першій інстанції розглядав апеляційний суд, могли звертатися зі скаргою лише в касаційну інстанцію. З унесенням змін будь-яка особа може пройти всі передбачені законом стадії перегляду судового рішення незалежно від категорії справ, що, безумовно, сприяє утвердженню такого принципу, як рівність перед законом і судом.

Відтак на сьогодні, згідно з КПК України, у касаційному порядку можуть бути переглянуті: вироки і постанови апеляційного суду, постановлені ним в апеляційному порядку (ч. 1 ст. 383 КПК); вироки місцевих судів, постанови (ухвали) цих судів у справах про застосування примусових заходів виховного чи медичного характеру, інші постанови (ухвали), які перешкоджають подальшому провадженню у справі, ухвали апеляційного суду, постановлені щодо цих вироків, постанов (ухвал), крім випадків, коли апеляційною інстанцією зазначені рішення скасовано, а справу направлено на нове розслідування чи новий судовий розгляд, а також ухвали апеляційного суду, постановлені ним в апеляційному порядку щодо видачі особи (екстрадиції) (ч. 2 ст. 383 КПК)¹.

Якщо сутність апеляції полягає в перегляді вищестоящим судом рішень нижчестоящого суду з новою перевіркою раніше розглянутих і нових доказів, що надані сторонами, то особливістю касаційного перегляду є неможливість розгляду справи з викликом і допитом нових свідків, призначенням експертиз, оглядом речових доказів та вчиненням інших судово-слідчих дій. На відміну від апеляції, де можливим є проведення судового слідства, у касаційному розгляді судове слідство не провадиться, а в судовому засіданні розглядаються матеріали досудового і судового провадження. Відповідно логічним є і встановлення в законі лише таких підстав для касаційного перегляду, які мають формальний характер, тобто є результатом помилки не в питанні факту, а лише в питанні права: істотне порушення кримінально-процесуального закону, неправильне застосування кримінального закону, невідповідність призначеного покарання тяжкості злочину та особі засудженого.

Стосовно загальних рис слід зазначити, що як в апеляційному, так і в касаційному провадженні суд досліджує питання правильності застосування матеріального і процесуального закону. Що ж стосується правильності встановлення фактичних обставин, то в касаційному провадженні така можливість обмежена². Проте слід зауважити, що

¹ При цьому слід указати, що, зберігши без змін строк подачі касаційної скарги на рішення, указані у ч. 1 ст. 383 КПК, – один місяць, законодавець скоротив строк касаційного оскарження рішень, перерахованих у ч. 2 даної статті, – з шести місяців до трьох.

² Рябцева Е. В. Деятельность судов в апелляционной и кассационной инстанциях в состязательном уголовном процессе / Е. В. Рябцева // Проблемы состязательности правосудия : сб. науч. тр. / под ред. В. Л. Будникова ; ВолГУ, Урюп. фил. – Волгоград, 2005. – С. 168.

чинним законодавством касаційному суду надані окремі можливості апеляційного суду. Це, зокрема, стосується дослідження нових матеріалів, які згідно зі ст. 393 КПК надано право подавати до касаційного суду на підтвердження або спростування доводів, які викладені у скарзі. Такі матеріали можуть бути витребувані і самим касаційним судом.

Однією з принципових характеристик касаційного перегляду кримінальних справ є інститут «недопустимості повороту до гіршого», закріплений у ст. 397 КПК, відповідно до якої касаційний суд не вправі посилити покарання або застосувати закон про більш тяжкий злочин; обвинувальний вирок, постановлений апеляційним чи місцевим судом, ухвалу апеляційного суду щодо вироку місцевого суду може бути скасовано у зв'язку з необхідністю застосувати закон про більш тяжкий злочин або більш суворе покарання лише у разі, коли з цих підстав подав скаргу прокурор або потерпілий чи його представник; виправдувальний вирок, постановлений апеляційним чи місцевим судом, ухвалу апеляційного суду щодо вироку місцевого суду може бути скасовано не інакше як за скаргою прокурора або потерпілого чи його представника, а також за скаргою виправданої особи з мотивів виправдання.

Аналіз юридичної літератури дає можливість констатувати факт неоднакової оцінки науковцями ролі і місця зазначеного нормативного положення в процесі перегляду судових рішень. Так, зустрічаються позиції, відповідно до яких неможливість повороту до гіршого — це інститут, притаманний лише касаційній (а ніяк не апеляційній) інстанції¹. Поряд з тим убачається, що даний підхід не враховує сутність розглядуваного інституту та його основного призначення. Останнє ж полягає в тому, що реалізація права на перегляд судового рішення вищестоящою інстанцією (незалежно від рівня) не повинна бути для апелянта своєрідною «рулеткою», зважившись на яку особа одночасно й отримує шанс покращити своє становище і ризикує його погіршити. Указаний інститут перегляду як складовий елемент права на доступ до справедливого суду має виключати будь-які ризики для особи, яка вирішила ним скористатися. Відтак принцип недопустимості повороту до гіршого характерний як для касаційного, так і апеляційного провадження. При цьому певні особливості на його нормативне форму-

¹ Див., напр.: Петрухин И. Л. Запрет поворота к худшему в российском уголовном процессе / И. Л. Петрухин // Государство и право. – 2006. – № 3. – С. 47–48; Россинский С. Б. Уголовный процесс России / С. Б. Россинский. – М. : Эксмо, 2008. – С. 453.

лювання накладає той факт, що апеляційний суд, на відміну від касаційного, може прийняти власне рішення, яке погіршує положення особи. Тож слід погодитись із дослідниками, які вказують, що розглядуваний принцип на стадії апеляційного розгляду має дещо обмежений характер. Останнє виявляється в тому, що заборона погіршення становища особи не діє у випадку наявності двох умов одночасно: 1) апеляції, поданої чітко визначеним кримінально-процесуальним законом суб'єктом (прокурором, потерпілим чи його представником), та 2) порушення у даній апеляції питання про погіршення стану засудженого (виправданого)¹.

На жаль, обсяг публікації позбавляє можливості торкнутися значної кількості інших не менш важливих теоретичних і практичних проблем, пов'язаних із нормативною регламентацією перегляду судових рішень у кримінальних справах. Разом з тим викладені вище міркування та їх наукове осмислення дають змогу сформулювати деякі висновки та пропозиції:

– право на перегляд судового рішення, будучи міжнародним стандартом, є невід'ємною складовою права на судовий захист, оскільки гарантувати справедливість судового рішення неможливо без забезпечення права зацікавленої особи на його перевірку іншим складом суду;

– можливість постановлення власного рішення (нового вироку) є однією з принципових відмінностей апеляційного провадження від касаційного, яка спрямована на звільнення судів першої інстанції від надмірної завантаженості. Проте як негативну тенденцію слід відмітити, що на сьогодні суди апеляційної інстанції не повною мірою використовують даний процесуальний інститут, продовжуючи скасовувати рішення суду першої інстанції з поверненням справ на повторний розгляд;

– предметом апеляційного оскарження можуть бути як питання факту, так і питання права. Саме на можливість усунення всіх прогалин у питанні факту спрямований такий кримінально-процесуальний інститут, як судове слідство в апеляційній інстанції;

– повноцінно перевірити фактичні обставини справи можливо лише особисто, безпосередньо дослідивши весь доказовий матеріал. Відтак убачається доцільним закріпити законодавче положення про

¹ Див.: Фідря Ю. Особливості реалізації заборони повороту до гіршого на стадії апеляційного провадження / Ю. Фідря // Генезис публічного права: від становлення до сучасності : зб. наук. пр. / за ред. С. В. Ківалова, В. О. Тулякова, О. В. Козаченка. – Миколаїв : Іліон, 2010. – С. 191.

обов'язковість проведення судового слідства в усіх випадках, коли предметом апеляційного оскарження є питання факту;

– чітка деталізація нормативних вимог до змісту і форми апеляційної скарги ускладнює реалізацію права учасників процесу, які не наділені достатніми юридичними знаннями, на оскарження судового рішення, відповідно логічним є встановлення таких вимог лише для професійних учасників процесу;

– позитивну оцінку слід надавати скасуванню положення про розгляд апеляційним судом по першій інстанції деяких категорій справ, оскільки такий підхід до законодавчого врегулювання підсудності кримінальних справ усунув існуючий раніше дисонанс у реалізації права на оскарження судового рішення та забезпечив подальше утвердження принципу рівності учасників процесу перед законом і судом;

– інститут перегляду як складовий елемент права на доступ до справедливого суду повинен виключати будь-які ризики для особи, яка вирішила ним скористатися. Отже, принцип недопустимості повороту до гіршого характерний як для касаційного, так і для апеляційного провадження. При цьому на деякі особливості щодо його нормативного формулювання може впливати той факт, що апеляційний суд, на відміну від касаційного, може прийняти власне рішення, яке погіршує положення особи.

Марынив В. Пересмотр судебных решений в уголовном процессе Украины: отдельные вопросы

В статье рассматриваются актуальные теоретические и практические вопросы нормативного регулирования и правоприменения, связанные со стадиями апелляционного и кассационного пересмотра в уголовном процессе Украины; исследуются последние законодательные изменения; анализируются существующие проблемы и предлагаются возможные пути их разрешения.

Ключевые слова: пересмотр решений, апелляция, кассация, стадии пересмотра решений в уголовном процессе.

Maryniv V. Revision of the justice decisions in the criminal process in Ukraine: selected issues

The article deals with relevant theoretical and practical issues of regulation and application of the law associated with the stages of appeal and cassation review in the criminal process in Ukraine; examines the recent legislative changes: analysis, of existing problems and possible ways of solving them.

Keywords: review of decisions, appeal, cassation, the stage of review of decisions in criminal proceedings.